УДК 349.412
DOI https://doi.org/10.32782/klj/2026.3.16

**Коваленко Т. О.,**
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-7103-6209

**Ризун Я. В.,**
студентка ІІ курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності D8 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0000-5210-0992

# ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬ, ПОШКОДЖЕНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

**Анотація.** У статті досліджено особливості правового регулювання відновлення земель трьох категорій земель, які зазнають істотного забруднення внаслідок воєнних дій на території України. Такими категоріями земель у межах проведеного дослідження є землі сільськогосподарського призначення, землі водного фонду та землі енергетики. Встановлено, що чинне законодавство України найбільш деталізовано регулює відновлення земель сільськогосподарського призначення, оскільки акти земельного законодавства передбачають регулювання таких заходів як рекультивація порушених земель, консервація малопродуктивних і деградованих земель, а також меліорація земель. Визначено, що в контексті відновлення земель сільськогосподарського призначення особлива увага приділяється відновленню родючості ґрунту, яка є унікальною властивістю сільськогосподарських угідь і безпосередньо залежить від вмісту гумусу. Висвітлено масштаби забруднення ґрунтів важкими металами та шкоди, завданої механічними пошкодженнями, на прикладі територій Київської територіальної громади Чернігівської області. Проаналізовано колізії у правовому регулюванні такого заходу державного контролю за використанням та охороною земель, як агрохімічна паспортизація земель. У контексті земель водного фонду з'ясовано, що їх відновлення має комплексний і міжгалузевий характер, а також нерозривно пов'язане зі станом водних об'єктів, які розташовані на таких землях або біля них. Окремо розглянуто наслідки підриву греблі Каховської гідроелектростанції, а також проблему замінування водойм і відсутності належного правового регулювання новітніх методів ліквідації вибухонебезпечних предметів у водоймах. У контексті відновлення земель енергетики встановлено, що їх правовий режим передбачає спеціальні зони з обмеженнями, а підприємства зобов'язані відшкодовувати збитки та відновлювати земельні ділянки за власний рахунок. Сформовано висновок про необхідність диференційованого підходу до правового регулювання відновлення різних категорій земель.

***Ключові слова:*** *агрохімічна паспортизація земель, відновлення земель, воєнні дії, воєнний стан, ґрунти, земельні ділянки, землі, землі сільськогосподарського призначення, землі водного фонду, землі енергетики, меліорація земель, рекультивація земель.*

**Kovalenko T. O., Ryzun Ya. V. Features of the legal framework governing the restoration of certain categories of land damaged by military actions in Ukraine**

**Abstract.** The article examines the features of the legal regulation of land restoration of three categories of land that are subject to significant pollution as a result of military operations on the territory of Ukraine. Such categories of land within the framework of the conducted research are agricultural land, water fund land and

© Коваленко Т. О., Ризун Я. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

energy land. It was established that the current legislation of Ukraine regulates the restoration of agricultural land in the most detailed way, since land legislation acts provide for the regulation of such measures as the reclamation of disturbed lands, the conservation of low-productive and degraded lands, as well as land reclamation. It is determined that in the context of the restoration of agricultural lands, special attention is paid to the restoration of soil fertility, which is a unique property of agricultural lands and directly depends on the humus content. The scale of soil contamination with heavy metals and damage caused by mechanical damage is highlighted, using the example of the territories of the Kyyinsky territorial community of Chernihiv region. Conflicts in the legal regulation of such a measure of state control over the use and protection of lands as agrochemical certification of lands are analyzed. In the context of water fund lands, it is found that their restoration is complex and interdisciplinary in nature, and is also inextricably linked with the state of water bodies located on such lands or near them. The consequences of the Kakhovka hydroelectric power station dam collapse are considered, as well as the problem of mining of water bodies and the lack of proper legal regulation of the latest methods of eliminating explosive objects in water bodies. In the context of the restoration of energy lands, it is established that their legal regime provides for special zones with restrictions, and enterprises are obliged to compensate for losses and restore land plots at their own expense. A conclusion is drawn about the need for a differentiated approach to the legal regulation of the restoration of different categories of lands.

***Key words:*** *agricultural lands, agrochemical certification of lands, armed conflict, energy lands, land reclamation, land plots, lands, land restoration, martial law, soils, water fund lands.*

**Постановка проблеми.** Повномасштабне збройне вторгнення російської федерації на територію України завдало безпрецедентної за масштабами шкоди земельному фонду держави. Землі зазнають колосальних руйнувань унаслідок бомбардувань, мінування, руху важкої військової техніки та знищення об'єктів критичної інфраструктури. За даними Державної екологічної інспекції України з початку повномасштабного вторгнення станом на грудень 2025 р. сума завданих довкіллю збитків становить 6,01 трильйона гривень, із них 1,29 трильйона гривень – це шкода ґрунтам [1]. Тим часом, правове регулювання відновлення земель в Україні характеризується фрагментарністю та несистемністю. Чинне законодавство передбачає низку заходів із відновлення земель, однак ці механізми здебільшого розроблялися для мирного часу і не враховують специфіки воєнної шкоди. До того ж, правові режими різних категорій земель суттєво відрізняються, що зумовлює необхідність диференційованого підходу до їх відновлення. З огляду на реалії сьогодення варто розглянути специфіку правового регулювання відновлення таких категорій земель, як землі сільськогосподарського призначення, землі водного фонду та землі енергетики.

**Метою проведеного дослідження** є встановлення особливостей правового регулювання відновлення земель сільськогосподарського призначення, водного фонду та енергетики, пошкоджених унаслідок воєнних дій в Україні, а також виявлення прогалин і колізій законодавчого забезпечення відновлення земель.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Термін «відновлення земель» в даний час не має законодавчого визначення, а правове регулювання відносин у цій сфері фактично здійснюється правовими нормами щодо охорони земель. У науці земельного права України комплексне дослідження особливостей правового забезпечення відновлення земель провела Т. В. Лісова на монографічному та дисертаційному рівнях [2; 3], проте воно не зачіпало проблематику відновлення земель, пошкоджених внаслідок воєнних дій. Окремі аспекти відновлення земель, пошкоджених унаслідок воєнних дій в Україні, досліджують Н. С. Гавриш [4], В. В. Грузенський [5], М. А. Дейнега [6], В. Ф. Камінський [7], Л. П. Коломієць [7], П. Ф. Кулинич [8], М. О. Лейба [9], А. Л. Місінкевич [10], Т. С. Новак [11], М. А. Ткаченко [7], С. В. Шарапова [12] та інші науковці. Водночас потребують більш детального висвітлення особливості правового регулювання відновлення окремих категорій земель, пошкоджених у результаті воєнних дій в Україні, насамперед земель сільськогосподарського призначення, водного фонду та енергетики.

**Виклад основного матеріалу.** Загальний аналіз чинного земельного законодавства України свідчить про те, що більшість заходів, спрямованих на відновлення земель, стосується саме земель сільськогосподарського призначення. До таких заходів належать рекультивація порушених земель, консервація

деградованих і малопродуктивних земель, а також меліорація земель. Водночас законодавство не містить імперативної норми про те, що вказані заходи з відновлення земель можуть використовуватися лише для відновлення стану земель сільськогосподарського призначення.

При застосуванні заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення основна увага приділяється ґрунту – основному елементу земельної ділянки такої категорії. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. ґрунтом є природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості. Основним показником родючості є вміст гумусу у ґрунті. У ст. 1 Закону України «Про охорону земель» також міститься визначення гумусу, під яким варто розуміти органічну складову частину ґрунту, яка утворюється в процесі біохімічного розкладу рослинних і тваринних решток та формує його родючість.

Знищення ґрунтів України внаслідок зміни фізичних, хімічних та фізико-хімічних властивостей як на територіях ведення активних бойових дій, так і інших територіях, які піддаються бомбардуванням, відбувається внаслідок вибухів ракет, артилерійських снарядів різних типів, фугасних авіабомб, безпілотників, снарядів різних типів РСЗО, «вакуумних» бомб тощо. За даними фахівців ГО «Екодія», під час детонації ракет та артилерійських снарядів утворюються чадний газ, вуглекислий газ, водяна пара, закис азоту, діоксид азоту, формальдегід, пари ціанистої кислоти, азот, а також велика кількість токсичної органіки. Ґрунтознавці відзначають систематичне перевищення в 6-8 разів показників ртуті, цинку та кадмію. За словами фахівчині в галузі геохімії ландшафтів Анастасії Сплодитель, на місцях обстрілів фіксують високий вміст міді, нікелю, свинцю, фосфору та барію [13]. У місцях бойових дій важкі метали подекуди перевищують фонові значення у 30 разів. Небезпеку несуть і уламки боєприпасів. Артилерійські снаряди калібру 120 мм і 152 мм дають відповідно 1600-2350 та 2700-3500 уламків масою від 1 г [13]. Також має місце забруднення ґрунтів паливно-мастильними матеріалами та іншими нафтопродуктами внаслідок руху та пошкоджень сухопутної військової техніки.

Дослідження, проведене на території Київської територіальної громади Чернігівської області у грудні 2022 р., наочно демонструє масштаби шкоди, заподіяної ґрунтам. На орних землях громади площею 40,1 кв. км нараховано 2912 воронок. Загальна площа зони педотурбації (зони безпосереднього механічного ураження ґрунту) становила 443 тис. кв. м, а зони забруднення – 3,869 тис. кв. м. Крім того, 907,6 га орних земель зазнали переущільнення від руху важкої військової техніки. Ґрунти зазнали масового забруднення важкими металами: кадмієм, свинцем, нікелем, міддю тощо. Загальний розмір шкоди ґрунтам у межах громади склав 192,2 млн грн. У додаток, більшість земель громади використовувалися в подальшому без проведення рекультивації [14].

Одним із перспективних напрямів відновлення земель сільськогосподарського призначення є регенеративне (відновлювальне, органічне) землеробство. Це тип сільськогосподарського виробництва, який спрямований на посилення екосистемних функцій ґрунту шляхом фіксації вуглецю, підтримання продуктивності угідь та збільшення біологічного різноманіття. Ключовими принципами такого виду землеробства є постійний ґрунтовий покрив, мінімізація хімічних речовин, обмеження обробітку ґрунту, проведення сівозмін та інтеграція тваринництва.

Окремої уваги заслуговує інститут агрохімічного обстеження ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» під агрохімічним обстеженням ґрунтів варто розуміти обов’язкове суцільне обстеження сільськогосподарських угідь з метою державного контролю за зміною показників родючості і забруднення ґрунтів. Унаслідок проведення такого обстеження видається агрохімічний паспорт. У ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р. зазначається, що агрохімічною паспортизацією є обов’язкове агрохімічне обстеження ґрунтів з видачею агрохімічного

паспорта поля, земельної ділянки, в якому фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів, рівні їх забруднення токсичними речовинами та радіонуклідами.

У ч. 6 ст. 37 Закону України «Про охорону земель» передбачено, що дані агрохімічної паспортизації земель використовуються в процесі регулювання земельних відносин при: передачі у власність або наданні в користування, в тому числі в оренду, земельної ділянки; зміні власника земельної ділянки або землекористувача; проведенні грошової оцінки земель; визначенні розмірів плати за землю; здійсненні контролю за станом родючості ґрунтів.

Разом з тим, у ч. 8 цієї ж статті вказано, що розроблення агрохімічного паспорта не є обов'язковим при передачі земельної ділянки у власність та користування. Це створює внутрішню суперечність всередині однієї норми, оскільки одна й та сама стаття вказує, що дані агрохімічної паспортизації земель використовуються при передачі земельних ділянок у власність чи користування, а також при зміні землевласника чи землекористувача, але водночас розробка агрохімічного паспорта не обов'язкова при передачі земельних ділянок у власність чи користування. Відтак з метою усунення цієї колізії необхідно переглянути зазначені приписи законодавства та чітко регламентувати випадки, коли агрохімічна паспортизація земель повинна проводитися в обов'язковому порядку, а також вцілому проаналізувати ефективність цього заходу в межах провадження державного контролю за використанням та охороною земель.

Таким чином, характерними особливостями відновлення земель сільськогосподарського призначення є те, що ці землі мають родючість – основну властивість, що визначає їх цінність. Чинне законодавство передбачає комплекс відновлювальних заходів (консервація, рекультивація, меліорація), які можуть використовуватися щодо всіх категорій земель. У відновленні земель сільськогосподарського призначення ключовим є збереження й відновлення родючості ґрунту, що безпосередньо залежить від вмісту гумусу в ньому. Відтак при відновленні земель сільськогосподарського призначення потрібно використовувати комплексний підхід, зокрема розглянути можливість впровадження концепції регенеративного землеробства. До того ж варто вирішити проблему колізії норм щодо агрохімічного обстеження та паспортизації земель, які визначені законодавством як заходи здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.

Відповідно до ст. 58 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. землі водного фонду охоплюють землі, зайняті: а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами; б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами, тощо.

Правовий режим цих земель характеризується значними обмеженнями у використанні, зумовленими їх екологічною цінністю. На таких землях встановлюються спеціальні водоохоронні зони, а також лише для них притаманна наявність прибережної захисної смуги, в межах якої приватна власність на землю виключається взагалі. Використання земель у межах прибережних захисних смуг дозволене лише на праві оренди і лише за певними видами цільового призначення (для сінокосіння, рибогосподарських потреб (у тому числі рибництва), культурно-оздоровчих, рекреаційних цілей тощо).

Також варто вказати, що землі водного фонду нерозривно пов'язані із прилеглими до них водоймами. Саме тому відновлення таких земель охоплює очищення води та дна, нормалізацію гідрологічного режиму, а також відновлення прибережної рослинності й водно-болотних угідь, які виконують функцію природних фільтрів і укріплюють береги. Забруднення водойм неминуче впливає і на ґрунти. Саме тому земельним законодавством передбачено спеціальний правовий режим земель, які знаходяться безпосередньо біля води (прибережні захисні смуги, прибережні смуги водних шляхів тощо).

Катастрофічне значення для земель водного фонду має підрив російською федерацією Каховської ГЕС в ніч на 6 червня 2023 р. Каховське водосховище – це гігантський резервуар обсягом понад 18 куб. км та завдовжки 240 км. Наслідками цієї техногенної

катастрофи стало спустошення водосховища, затоплення великої частини сільськогосподарських угідь Херсонщини, а також фактична трансформація правового режиму земель колишнього водосховища. На місці водойми сформувалися лісові екосистеми, однак чинне законодавство України не містить спеціальних приписів, які визначили б правовий режим цих територій як земель лісогосподарського призначення [15, с. 31].

Серйозною проблемою станом на сьогодні є мінування водойм. За даними Організації Об'єднаних Націй станом на листопад 2025 р. понад 13 тис. кв. км водних шляхів в Україні залишалися замінованими, в тому числі річка Дніпро та узбережжя Чорного моря. Міни, боєприпаси та уламки безпілотників і іншого озброєння суттєво забруднюють водойми України, ускладнюючи роботу портів і міжнародні перевезення. Така небезпека має також транскордонний характер, оскільки морські течії можуть переносити міни до узбережь інших країн. З початку повномасштабного вторгнення водолази Державної служби України з надзвичайних ситуацій очистили 120 кв. км і вилучили понад 2800 вибухонебезпечних предметів. Для прискорення розмінування експерти рекомендують використання підводних дронів, здатних обстежувати великі площі під водою дистанційно. Водночас використання таких технологій сьогодні фактично не регулюється, а здійснюється у зв'язку з необхідністю пошуку шляхів швидкого реагування на наявність вибухонебезпечних предметів у водоймах.

Отже, землі водного фонду є особливою категорією земель, правовий режим яких характеризується значними обмеженнями у використанні, обумовленими їх екологічною цінністю та тісним зв'язком із водними об'єктами. Законодавство встановлює спеціальні режими охорони таких земель та передбачає підвищені вимоги до їх використання з метою захисту водних ресурсів і суспільних інтересів. Специфіка їх відновлення полягає в тому, що воно не може здійснюватися ізольовано від водного середовища, а має комплексний і міжгалузевий характер. Відновлення охоплює як ґрунтовий покрив, так і самі водні об'єкти, включаючи очищення води й покладів з дна, відновлення гідрологічного режиму, біорізноманіття та прибережних екосистем. Особливої складності цьому процесу надають наслідки воєнних дій, зокрема забруднення, руйнування гідротехнічної інфраструктури та мінування водойм, що вимагає поєднання екологічних, технічних і безпекових заходів.

Землі енергетики безпосередньо пов'язані з розміщенням на них критично важливих об'єктів, таких як теплові електростанції, гідроелектростанції, підстанції, лінії електропередач тощо. Більше того, у ч. 4 ст. 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 р. передбачено, що сектор енергозабезпечення (у тому числі постачання теплової енергії) належить до життєво важливих функцій та/або послуг, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України.

Правовий режим земель енергетики визначено спеціальним нормативно-правовим актом, яким є Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 р. У ст. 18 цього Закону міститься перелік спеціальних зон об'єктів енергетики, а саме: зони спостереження атомних електростанцій; охоронні зони об'єктів енергетики; санітарно-захисні зони атомних електростанцій; охоронні зони магістральних теплових мереж. Встановлення цих спеціальних зон здійснюється для того, щоб забезпечити надійну експлуатацію та охорону енергогенеруючих об'єктів та об'єктів передачі теплової й електричної енергії, а також задля забезпечення безпеки населення й охорони довкілля. Такі зони встановлюються в межах земель абсолютно всіх категорій без винятку.

Особливе значення має ст. 29 зазначеного вище Закону, яка закріплює обов'язок підприємств енергетики відшкодовувати власникам і користувачам земельних ділянок збитки, завдані в результаті аварійно-відновлювальних та планових робіт, а також приводити земельні ділянки у стан, придатний для використання за цільовим призначенням, за власний рахунок. Підприємства зобов'язані також передбачати у кошторисах планових робіт кошти для відшкодування збитків землекористувачам.

Систематичні обстріли об'єктів енергетики, що розпочалися восени 2022 р., завдали колосальних збитків як землям енергетики, так

і розташованих на них об'єктам. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини з 22 березня 2024 р. до 31 серпня 2024 р. здійснено 9 хвиль масштабних атак на енергетичну інфраструктуру, якими пошкоджено численні об'єкти генерації, передачі та розподілу електроенергії. Станом на травень 2024 р. збитки енергетичних компаній сягнули 18 млрд доларів США [16]. Ситуація значно погіршилася під час енергетичної кризи у січні 2026 р. внаслідок серії ракетних ударів, що призвели до масових відключень електроенергії [17].

Відтак специфіка відновлення таких земель полягає в тому, що землі енергетики характеризуються підвищеною вразливістю до забруднення продуктами горіння, важкими металами та паливними речовинами, що зумовлено специфікою діяльності енергетичних об'єктів, до яких навіть у мирний час висуваються жорсткі вимоги безпеки, під час збройного конфлікту такі об'єкти набувають стратегічного значення, адже забезпечують електропостачання населення та суб'єктів господарювання. Водночас саме через свою критичну важливість вони стають першочерговими цілями держави-агресора і зазнають значних руйнувань унаслідок систематичних комбінованих ударів.

**Висновки.** Отже, кожна категорія земель, пошкоджених унаслідок воєнних дій в Україні, має власні особливості відновлення, що визначаються їхніми фізичними характеристиками та правовими режимами. Для земель сільськогосподарського призначення ключовим є відновлення родючості ґрунтів; для земель водного фонду – зв'язок земель із водними об'єктами, біля яких такі землі розташовуються; для земель енергетики – поєднання технічної, екологічної та безпекової складових відновлення з урахуванням стратегічного значення інфраструктурних об'єктів. Відповідно, при визначенні заходів з відновлення земель різних категорій варто враховувати ті характеристики, які притаманні лише цим землям. Водночас нормативно-правове регулювання у сфері відновлення земель повною мірою не враховує реалії сьогодення, зумовлених веденням воєнних дій на території України. У зв'язку з цим існує потреба у внесенні змін до існуючого законодавства та (або) розробки нових нормативно-правових актів, які передбачатимуть особливості використання тих чи інших технологій для відновлення земель, пошкоджених у результаті воєнних дій в Україні.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:**

1. Майже 1,3 трильйона гривень: в Україні підрахували шкоду, завдану землям війною. URL: https://24tv.ua/agro24/13-trilyona-griven-shkodi-zemlyam-zavdala-viyna-ukrayini_n2965348.

2. Лісова Т. В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель: автореф. дис. … доктора юридичних наук: 12.00.06; Нац. юрид. у-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 43 с.

3. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: монографія. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.

4. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.06. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. 437 с.

5. Грузенський В. В. Особливості правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 80. Ч. 1. С. 333-337.

6. Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. … дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 19 с.

7. Камінський В. Ф., Ткаченко М. А., Коломієць Л. П. та ін. Методичні рекомендації щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення, порушених внаслідок воєнних дій. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 84 с.

8. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. К.: Логос, 2011. 688 с.

9. Лейба М. О. Проблеми правового забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 84. Ч. 2. С. 212-216.

10. Місінкевич А. Л. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: монографія. Хмельницький: Хмельницький у-т управління та права імені Леоніда Юзькова. 2015. 140 с.

11. Новак Т. С., Шовкун В. В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне законодавство*. 2024. № 4. С. 276-281.

12. Шарапова С. В. Ренатуралізація та ремедіація в системі заходів забезпечення земель. *Право та інновації*. 2024. № 2 (48). С. 34-38.

13. Війна в Україні знищує ґрунти – як врятувати мертві землі. URL: https://superagronom.com/blog/925-viyna-v-ukrayini-znischuye-grunti--yak-vryatuvati-mertvi-zemli.

14. Війна та український чорнозем: як визначити збитків від забруднення ґрунтів? *Всеукраїнська асоціація ОТГ.* URL: https://lnk.ua/QC37PbXPc.

15. Коваленко Т. О., Ризун Я. В. Трансформація правового режиму земель, які займало Каховське водосховище. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 90. Ч. 3. С. 29-35.

16. Атаки на енергетичну інфраструктуру України: Шкода цивільному населенню. *Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні*. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-12/UKR_Attacks_on_Ukraine%E2%80%99s_Energy_Infrastructure_Harm_to_the_Civilian.pdf.

17. Удар по енергетичній інфраструктурі: знеструмлено споживачів у трьох областях. *Главком*. URL: https://glavcom.ua/country/incidents/udar-po-enerhetichnij-infrastrukturi-znestrumleno-spozhivachiv-u-trokh-oblastjakh-1102008.html.

Дата першого надходження статті до видання: 15.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026